

Олексій Мітеров

ТРУДОВІ РЕСУРСИ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 - 1917 рр.)

У статті розглядаються особливості балансу праці та використання трудових ресурсів селянських господарств Чернігівської губернії у 1861 - 1917 рр.

Ключові слова: трудові ресурси, перенаселення, господарство, промисли.

Серед факторів, що визначали організацію селянського господарства, а саме: розмір землеволодіння і землекористування, вплив ринку, наявність засобів виробництва та природних умов родючості, технічно організуючим елементом були робочі руки¹, тобто трудові ресурси - «носії робочої сили, які за віком та станом здоров'я були фактично зайняті або здатні до праці»².

Після X ревізії 1858 р., у матеріалах якої робітниками називалися чоловіки віком від 18 до 60 років та жінки від 16 до 55 років, ці граничні вікові показники використовувались і у наступних статистичних обстеженнях³. Особливістю селянського життя було те, що, незважаючи на достатню кількість населення у працездатному віці, до праці залучалися підлітки і люди похилого віку. При дослідженні селянських господарств цей фактор, як правило, враховували. Проводячи подвірні описи повітів губернії, працівники статистичного відділення при Чернігівській земській управі у подвірних таблицях відзначали окремо для чоловіків і жінок кількість осіб у трьох вікових станах: 1) робочий: чоловіки - 18-60 років, жінки - 16-55 років; 2) «напівробочий»: чоловіки - 14-17 та 61-65 років, жінки - 12-15 та 56-60 років; 3) неробочий: чоловіки - до 14 та від 65 років, жінки - до 12 та від 60 років⁴.

Люди у робочому віці складали майже половину сільського населення. За даними перепису 1897 р. по Чернігівській губернії, частка чоловіків у віці (18-60 років) становила 471217 осіб, або 46,4 %, серед жінок (16-55 років) - 533580, або 49,8 %, разом 48,1 %⁵. На сто душ робочого віку припадало 108 душ населення. Чисельність «напівробочого» населення становила у чоловіків 103761 (10,2 %), у жінок - 131 600, або 12,3 %, разом - 11,3 %. Сільськогосподарський та земельний перепис 1917 р. нараховував серед 378583 господарств селянського типу 1160268 душ у робочому віці, або 49,9 % усього населення (48,9 % чоловіків та 50,8 % жінок)⁶.

У селянському господарстві запас робочої сили, її склад та ступінь трудової активності цілком визначалися складом та розміром сім'ї. У 1897 р. з 363532 господарств Чернігівської губернії 352340 (96,92 %) були сімейними господарствами. У середньому на одне сімейне господарство припадало 5,83 душі. Господарств з двох осіб налічувалось 24849, або 7,05 %, з трьох - 36129 (10,26 %), з чотирьох - 51689, або 14,67 %, з п'яти - 60697 (17,23 %), від шести до десяти - 165203 (46,88 %), від 11 душ і більше - 13773, або 3,91 %⁷.

Дані перепису 1897 р. свідчать, що 5,1 % (13495) господарств сільської місцевості вдавалися до найму робітників. Абсолютна більшість господарств-наймачів - 75,8 % - наймали одного робітника, 19,6 % господарств - 2-3 робітників, більше трьох робітників - 4,6 %⁸. Подвірний перепис 1883 р. по Городнянському повіту показав більшу частку господарств, що використовували найману робочу силу, - 7,7 %⁹. Се-

© Мітеров Олексій Йосипович - старший викладач Українсько-російського інституту (філії) МДВУ у м.Чернігові.

ред власників селянських господарств до найняття найчастіше вдавалися козаки - 12,0 %, колишні державні селяни - 7,0 %. Найрідше - колишні кріпосні - 6,3 %.

За даними сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р., строкові найми робітників використовували 11507, або 3,1 % господарств. Ними було найнято 7602 чоловіки та 6523 жінки, з яких у робочому віці були 2302 чоловіки і 4749 жінок¹⁰. Активно використовували селянську працю приватновласницькі господарства. У 1917 р. у Чернігівській губернії налічувалось 1809 приватновласницьких господарств, з яких 1167 наймали сільськогосподарських робітників у кількості 20236, у тому числі 11932 чоловіки (9914 у робочому віці) та 8304 жінки (7880 робочого віку)¹¹. У цілому 34361 чоловік, що становило майже 3% селян робочого віку, знаходили застосування своєї робочої сили як сільськогосподарські наймані робітники у межах губернії.

Розподіл трудових ресурсів між селянськими господарствами не був рівномірним. За даними подвірних обстежень 1881-1883 рр., на 100 чоловіків робочого віку припадало по повітах: Городнянському - 444,8 душі населення, Козелецькому - 427,1, Суразькому - 440,9, Мглинському - 429,6¹². На 100 господарств припадало чоловіків: у Городнянському повіті - 133, Козелецькому - 126, Суразькому - 142, Мглинському - 139¹³. При цьому розподіл господарств за кількістю чоловіків робочого віку мав такий вигляд: переважну більшість складали господарства з одним чоловіком у робочому віці, а кількість селянських господарств з одним або двома чоловіками робочого віку сягала 85 % (табл. 1).

Швидкі темпи зростання населення, які не супроводжувались відповідним покращенням у земельному забезпеченні селянства, прорахунки економічної політики, не спроможної створити умови для найефективнішого використання трудових ресурсів, призводили до аграрного перенаселення¹⁴.

За даними «Комісії 1901 року», для 50 губерній європейської Росії кількість зайвих сільськогосподарських робітників становила 23 млн., або 52%. Значно вищим цей процент був у Малоросійських губерніях - від 64 до 68%¹⁵. Ці цифри були визнані багатьма спеціалістами¹⁶. Деякі дослідники, визнаючи значні масштаби перенаселення, але керуючись своїми розрахунками, виводили процент зайвої робочої сили менший, ніж «Комісія 1901 року». Л.Й. Лубни-Герцик вважав, що не використовувалось 28% робочого часу сільського населення. А.В. Островський зменшував цифру «надлишкового населення» для європейської Росії до 27-35%¹⁷. П.Г. Риндзюньський, вирахувавши ступінь забезпеченості землею селян європейської Росії на рівні 83%, зайвими вважав 17% селянських дворів¹⁸. За даними наради при МВС від 3-12 березня 1903 р., скликаній для обговорення пропозицій Полтавського губернського присутствія про переселення малоземельних селян, у Чернігівській губернії серед дорослого чоловічого населення надлишок робочих рук становив 34,5%. У той же час у промисловості було зайнято лише 2,4% дорослого населення губернії¹⁹.

Аналізуючи причини зростання кількості селян-відхідників, О.О. Русов обчислив, яку кількість землі було можливим прийняти за норму для однієї селянської сім'ї з натуральним господарством. Для різних частин губернії при однаковому розмірі садиби та кормової площі розмір земельних ділянок у залежності від якості ґрунту мав коливатися від 14 до 28 десятин²⁰. Підсумувавши дані по повітах, О.О. Русов вивів кількість господарств, які мали можливість займатися землеробством при умові виділення недостатньої землі селянам з крупних маєтків (табл. 2). По губернії кількість селянських дворів перевищувала можливу кількість землеробських господарств на 51882. У цих «зайвих» селянських дворах налічувалось близько 150 тис. працівників робочого віку, і ця кількість приблизно збігалася з кількістю селян-відхідників у 1895 р. (140 тис.) та у 1896 р. (148 тис.)²¹.

Оцінюючи придатність розрахунків кількості надлишкових робочих рук, в основу яких покладена залежність від наявної землі та спроможність селянина цю землю обробити, слід зазначити, що вони не достатньо повно відображають реальний стан аграрного перенаселення. Селянське господарство ніколи не було і не могло бути суто землеробським господарством. Окрім польових робіт, селянин та його сім'я займалися тваринництвом, тією чи іншою мірою вели будівельні роботи, виготовляли та відновлювали реманент, займалися переробкою сільськогосподарських продуктів.

Разом з тим при екстенсивній системі сільськогосподарського виробництва з незначною часткою трудомістких сировинних культур та слабкому розвитку тваринництва трудовий процес селянина був розосереджений на невеликі за часом періоди, коли вимагалась особливо інтенсивна праця. У тривалі проміжки між цими періодами робоча сила селянської сім'ї не могла знайти застосування безпосередньо у своєму господарстві. Уявлення про витрати праці у селянському господарстві, його резерви для використання за межами свого господарства, структуру робочого часу селянина надано у праці Л.Ю. Мінца²². Хоча наведені вказаним автором дані стосуються 1924/25 р., вони придатні для використання при дослідженні витрат робочого часу селянина у визначений темою даної статті часовий період, оскільки засоби виробництва та спосіб господарювання суттєво не змінилися (табл. 3).

У таблиці представлені дані про розподілення робочого часу у розрахунку на одного робітника у чоловічих робочих днях як по господарствах у цілому, так і по їх посівних групах.

Безпосередньо на сільськогосподарські роботи витрачалось не більше третини робочого часу селянської сім'ї²³. Загальний запас становив у середньому 272 робочих дні на робітника. Інші дні приходилися на свята, негоду та хвороби. Із зростанням розміру господарства (його заможності) у селянина з'являлося більше можливостей для відпочинку та для звільнення від роботи на час хвороби. У зворотному напрямку змінювалась кількість днів, витрачених селянином на роботу у власному сільському та домашньому господарстві - при 176 днях на робітника у середньому на господарство, простежується послідовне підвищення від 166 днів у господарстві з посівом менше 2 дес. до 197 днів у господарстві з посівом більш ніж 16 дес.

Н. Костров, розробляючи бюджети селянських господарств Чернігівської губернії, відзначав, що у сільському господарстві чоловіча праця використовувалась у розмірі $1/2 - 2/3$ від усіх робочих днів, ступінь використання жіночої праці коливався від $1/5$ до $2/5$ ²⁴. Власне, на домашні роботи у чоловіка витрачалось близько 18 % повних робочих днів, у жінки (враховуючи роботи по обробці пряжі, ткацтву) - майже півроку²⁵. Середня кількість так званих «прогульних», або неробочих днів складала значно менше, ніж кількість свят, яких налічувалось близько 90, або 25 % від кількості днів на рік²⁶.

У крупному заможному господарстві (посівна площа більше 10 дес.) на кожного працездатного чоловіка було на 20-30 днів роботи більше, ніж у дрібному бідняцькому. Вже одна ця обставина робила трудовий баланс у заможних господарствах більш сприятливим, свідчила про те, що аграрним перенаселенням були вражені більшою мірою малосильні, переважно бідняцькі верстви селян. Однак дані про використання праці у розрахунку на одного працівника не дають повного уявлення про трудовий баланс селянського господарства. Відомо, що крупніші господарства відрізнялися і більшим складом сім'ї, тому, незважаючи на більше завантаження робітників у власному господарстві, обсяг надлишкової праці і у них виявлявся доволі значним, таким, що дозволяв створювати нові джерела доходу у сільських або відхожих промислах.

Заняття промислами означало продаж власної робочої сили. Вплив кліматичних умов, розбіжність виробничого періоду з робочим періодом (тривалість часу протягом року, коли необхідно прикладати працю до обробки землі та збору врожаю), який складав лише частину періоду виробництва, відмінність у потребі для виробництва кількості робочих сил у різні пори року «створювали природні підстави для поєднання землеробства з іншими сільськими підсобними промислами»²⁷ та відходництвом.

Як свідчить перепис 1917 р., з 378583 господарств 215515 (56,9 %) вдавались до промислів. По окремих повітах цей показник змінювався від 47,6 % у Новгород-Сіверському повіті до 67,5 % у Конотопському. Кількість селян-«промисловців» у співвідношенні до усього населення губернії становила 16,4 %, варіюючи по окремих повітах від 11,5 % у Новгород-Сіверському до 21,6 % у Борзнянському. У співвідношенні до селян у робочому віці кількість селян -«промисловців» становила по губернії 32,9 %, від 43,0 % у Борзнянському повіті до 23,3 % у Новгород-Сіверському²⁸. У середньому по губернії кожне селянське господарство виділяло близько одного заробітчанина. Якщо брати до уваги лише двори, які займалися промислами, то на один двір при-

падає 1,8 робітника-промисловця, що свідчить про переважання серед господарств з промислами дворів зі значною кількістю співмешканців у робочому віці.

Переписи 1882 р. у Суразькому та 1883 р. у Городнянському повітах вказують, що більшість селян-промисловців віддавали перевагу пошуку роботи у своїй місцевості, біля свого господарства. У Городнянському повіті місцеві промисловці становили 82 %, відхожі - 18 %, у Суразькому, відповідно 64,6 % та 35,4 %²⁹.

Промислова діяльність селян у межах свого повіту або іншого, не далі 50 верст, з відлучкою на термін не більше 6 місяців, а на сільгоспроботи, за формальним договором найму, хоча б і безстроково - називалась місцевим промислом. Терміном «відхожий промисел» визначалась промислова діяльність осіб селянського та мішанського станів поза місцем їх постійного проживання, при якій особи зобов'язані були отримати від своїх громад особливий дозвіл у вигляді посвідки на проживання³⁰.

У дореволюційній Росії статистики селянських відхожих промислів не велося. Про масштаби та динаміку відхідництва можна було судити лише за опосередкованими даними, головним чином за щорічною вибіркою паспортів. Незважаючи на приблизність отриманих таким чином показників, вони дозволяють виявити основні тенденції відхідництва³¹.

Матеріали комісії, заснованої 16 листопада 1901 р., дають уявлення про динаміку пересування землеробського населення за сорокарічний пореформений період (табл. 4). Якщо у десятиріччя 1861-1870 рр. у середньому на рік по Чернігівській губернії припадало близько 20 тис. вибраних паспортів, то у 1891-1900 рр. - більше 150 тис. вибраних квитків і паспортних бланків.

Чернігівський статистик П.Червінський у статті «Економічні поневір'яння» показав соціальну природу відхідництва. За свідченням автора, на запитання, що їх жене шукати роботу, відхідники майже завжди відповідали: «Подати сплатити, сім'ю голодом не заморити»³². Хоча сам по собі «відхід» не збільшував розміри виробництва, проте давав значні збереження у продовольстві для селянської родини. «Який хліб сам би поїв сидючи дома, той дітям зостається»³³. Основним стороннім промислом селян Чернігівської губернії був сільськогосподарський промисел. Зокрема, серед селян, що відходили на сторонні заробітки, було (%): сільськогосподарських робітників - 58,2, ремісників і кустарів - 21,3, фабрично-заводських робітників - 1,5, інших - 19³⁴.

Кількість відхідників розподілялась нерівномірно. Значну роль тут відігравали щільність населення, якість землі та її кількість у розпорядженні селян. З Новозибківського повіту у 1895 р. у відхід виходив кожний десятий житель, а з Козелецького лише один з 250³⁵. Північні повіти значно перевищували південні за кількістю відхідників.

Час відходу на заробітки залежав від календаря сільськогосподарських робіт. Основна маса паспортів видавалася селянам у лютому - травні та у серпні - вересні, тобто у періоди, коли треба було або найматися на посівну та жнива, або вирушати у пошуках заробітків після завершення сільськогосподарської роботи у своєму господарстві (табл. 5).

Додатковим джерелом доходу для значної кількості селянських господарств були кустарні промисли. Урядова комісія при мануфактурній раді Міністерства фінансів (комісія по кустарних промислах) на засіданні 20 березня 1874 р. визначила кустарні промисли як «вид переробної промисловості, який існує як домашнє заняття переважно сільського населення і слугує додатком при сільському господарстві»³⁶. На Чернігівщині з кустарних промислів найпоширенішими були шевський, ткацький, столярний, ковальський та гончарний. У Городнянському, Остерському, Новгород-Сіверському, Сосницькому повітах селяни займалися переробкою деревини. Широке розповсюдження тут отримало виготовлення дерев'яного посуду, землеробських знарядь, возів, саней, коліс. В Остерському повіті щорічно вироблялося з лози кошків та меблів на суму до 20 тис. руб. У Седневі та Березні у 1882 р. пошито шкіряного взуття на суму близько 25 тис. руб.³⁷ У Городнянському повіті широке розповсюдження мав гончарний промисел. Однак, не витримуючи конкуренції з фабриками, кустарні промисли приходили в занепад, а кустарі вимушені були виробляти продукцію для власного споживання або відходити на заробітки в інші губернії. Як зазначав у своїх щорічних звітах чернігівський губернатор, «кустарна промисловість

не досягла ступеня самостійного промислу, а отримала лише деякий розвиток у тій місцевості, де за своїми якостями землі найменш родючі»³⁸. У 1900 р. із загальної кількості кустарів у губернії - 85,5 тис., близько 62 тис. займалися відхідництвом³⁹, у 1913 р. в губернії налічувалось 79690 ремісників та кустарів, з них 60862 працювали у сільській місцевості⁴⁰.

Промислові заняття селянського населення мали для нього велике значення, оскільки зосередження усієї селянської праці тільки на обробці землі ставило усе господарство у ризиковане становище, залежність від природних катаклізмів та стихійних лих⁴¹. Поєднання землеробства з промислами гарантувало селянам більш стабільний бюджет доходів, «роблячи їх менш чутливими до коливань ринкових цін на хліб, оскільки останній вироблявся ними для безпосереднього задоволення потреб, а не на продаж, податі ж та інші грошові витрати покривалися доходами від промислової діяльності»⁴², та давало заняття значній кількості населення. На рубежі XIX - XX ст. частка селян, зайнятих місцевими сільськогосподарськими промислами, по відношенню до усіх сільських робітників становила 10,2%, частка селян, зайнятих відхожими сільськогосподарськими промислами, дорівнювала 5,4%. Роботою по найму у сільському господарстві та промисловості було зайнято 17,1% усіх селян робочого віку⁴³. Заробіток поза своїм господарством у 1900 р. по Чернігівській губернії дорівнював у середньому 8 руб. на душу селянського населення⁴⁴.

Намагаючись змінити до краю загострену проблему аграрного перенаселення Чернігівської губернії, влада організовувала переселення селянства у північні та південні регіони імперії зі значними земельними ресурсами. Однак міграційні процеси не пом'якшили гостроту демографічної ситуації. За період 1861-1916 рр. кількість легальних селян-переселенців з губернії становила 454,6 тис. чоловік⁴⁵. У цілому убуток від переселень по Чернігівській губернії досяг 26,7 % природного приросту населення⁴⁶, який значно перекирвав механічний міграційний рух.

Таким чином, у аграрному секторі були зосереджені основні трудові ресурси регіону. На їх стан мали вплив такі фактори: 1) демографічний - високий рівень народжуваності забезпечував зростання кількісного складу селянських домогосподарств; 2) природно-ресурсний - землеробський характер праці вимагав наявності достатньої кількості земельних ресурсів, необхідних для ведення сільськогосподарської діяльності. У Чернігівській губернії відчувався відносний надлишок робочої сили, оскільки землі, що була у розпорядженні селян, було недостатньо для їх повної зайнятості при існуючій системі господарювання.

Механізм централізованого регулювання зайнятості робочої сили селянського населення перебував у початковій стадії формування, що залишало селян наодинці з вимушеним безробіттям і змушувало їх прикладати значні зусилля, часто невдалі, для реалізації своїх трудових можливостей.

Таблиця 1.

Розподіл трудових ресурсів селянських господарств Городнянського та Суразького повітів за даними подвірних обстежень 1882-1883 рр.

	Городнянський повіт	Суразький повіт
Господарств без робочих чоловіків	1295 - 7,2%	1043 - 5,2%
Господарств з 1 робоч. чоловіком	10995 - 61,4%	12010 - 59,4%
Господарств з 2 робоч. чоловіками	4278 - 23,9%	5281 - 26,1%
Господарств з 3 робоч. чоловіками	1151 - 6,4%	1516 - 7,5%
Господарств з 4 та більше роб. чол.	190 - 1,1%	356 - 1,8%
Усього господарств	17909 - 100%	20206 - 100%

Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда - С.6-7. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. - Чернигов. - 1883. - 110 с; Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания - С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. - Одесса - 1885. - 356 с.

Таблиця 2.

Кількість селянських господарств, здатних існувати при умові забезпечення землею (за розрахунками Русова О.О.)

Повіт	Можлива кількість землеробських господарств	Наявна кількість селянських дворів	Різниця (зайвих господарств)	Населення у «зайвих» господарствах*
Суразький	20273	24858	4585	27510
Мглинський	19529	20503	974	5844
Стародубський	19771	23003	3232	19392
Новозибківський	20364	23550	3186	19116
Городнянський	18065	20617	2552	15312
Чернігівський	17127	20521	3394	20364
Сосницький	20507	25411	4904	29424
Н.-Сіверський	20918	21494	576	3456
Глухівський	18190	18705	515	3090
Кролевецький	16367	20077	3710	22260
Конотопський	16477	21994	5517	33102
Борзнянський	17591	23712	6121	36726
Ніжинський	18552	23662	5110	30660
Козелецький	17924	22627	4703	28218
Остерський	21190	23993	2803	16818
По губернії	282845	334727	51882	311292

Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. - С. 274. * Кількість населення у «зайвих» господарствах обчислено з розрахунку 6 душ на одне господарство.

Таблиця 3.

Структура витрат робочого часу селянина (у чоловічих робочих днях)

	Господарства за розмірами посіву (дес.)							У середньому по усіх господарствах (робочих днів)
	0		6		8-10	10-16	Більше 16	
Сільське господарство	81,3	95,4	99,9	102,3	103,1	108,2	106,0	95,0
Домашнє господарство	58,3	52,6	49,7	48,8	48,3	53,6	57,8	52,9
Роботи, пов'язані з сільським та дом. господарством*	26,0	28,6	29,2	29,8	27,8	31,0	32,8	28,4
Лісове господарство	6,7	5,4	4,3	4,4	3,6	2,9	1,0	5,0
Поза власним господарством	49,4	31,7	26,5	20,7	20,1	16,1	11,1	31,6
Інші роботи	8,4	6,2	6,4	6,7	7,2	5,8	10,2	7,0
Усього днів роботи	230,1	219,9	216,7	212,7	210,1	217,5	218,9	220,1
Не використано робочих днів	45,7	53,8	54,3	57,9	57,1	49,2	43,7	52,2
Загальний запас робочих днів	275,8	273,7	271,0	270,6	267,2	266,7	262,6	272,3

Минц Л.Е. Проблемы баланса труда и использование трудовых ресурсов в СССР. - М., 1967, - С. 195,197. * Переробка продуктів для власних потреб, поїздки на базар, відсутність у господарських справах, будівництво та ремонт будівель, виконання мирських та земських повинностей.

Таблиця 4.

**Дані про загальну кількість вибраних квитків і паспортних бланків у
Чернігівській губернії та в Україні за 1861 - 1900 рр. (тис.)**

	1861– 1870 рр.	1871– 1880 рр.	1881– 1890 рр.	1891– 1900 рр.
Чернігівська губернія	194,8	651,6	1027,9	1533,7
По 9 українських губерніях	1169,0	4140,8	7979,0	11903,7
По Чернігівській губернії у % до 9 українськ. губерній	16,7	15,7	12,9	12,9

Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднестепельских губерний по сравнению с другими местностями Европейской России. Т.1. Цит.за:Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - С. 189.

Таблиця 5.

**Розподіл отриманих паспортів по місяцях за період 1878-1882 рр.
(на 100 паспортів)**

Повіт	Місяць року											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Городнянський	3,5	7,0	22,0	19,0	13,1	6,8	5,3	6,8	9,8	2,7	1,6	1,5
Суразький	2,2	10,8	10,4	10,8	8,8	3,9	1,5	22,0	16,5	4,4	4,2	4,1

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. - Т.9. Суражский уезд. - Чернигов. 1885. - С. 47. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. - Т. 14. Городницкий уезд. - Одесса. Тип. В. Кирхнера. 1885. - С. 111.

1. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. - М.: Экономика, 1989. - С. 214.

2. Социально-экономическая статистика: Учебник для вузов/ Под ред. Башкатова Б.И. - М.: Юнити-ДАНА, 2002. - С. 206.

3. Фортунатов А. Сельскохозяйственная статистика Европейской России. - М.: Типо-литогр. т-ва И.Н. Кушнерова, 1893 г. - С. 95,97.

4. Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда/Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. - Чернигов: Земская типография, 1883. - С. 6-7.

5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. - СПб., 1905. - С. 12-13.

6. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. XV. Вып. 2. - М.: Типогр. М.КХ, 1923. - С. 138.

7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. - СПб. 1905. - С. XVI, 6.

8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. - СПб. 1905. - С. 6-7.

9. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания - С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. - Одесса. - 1885. - 356 с.

10. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 2. - М.: Ёшогр. М.КХ., 1923. - С. 134-141.
11. Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 1. - М.: 14-я государственная типография, 1923. - С. 3Б-37.
12. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания - С. 8Б. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. - Одесса. - 1885. - 35Б с.
13. Там само. - С. 87.
14. Лобода И.С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (по материалам Полтавской и Черниговской губерний) // История СССР. - 1958, № 5.
15. Материалы Высочайше утвержденной 1Б ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть III. - СПб., 1903. - С. 234; Озеров И. ^ . Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. - М., 1905. - С. 35.
16. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. - М.: Шука, 1975. - С. 330; Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. - 240 с.; Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. - М.: Шука, 1980. - С. 229.
17. Цит. за: Шфедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV - начало XX века. - Екатеринбург: Изд-во УГГУ, 2005. - С. 315-317.
18. Рындзюнский П.Г. К определению размеров крестьянского перенаселения в России на рубеже XIX-XX вв. // Социально-экономическое развитие России. (ред. Тихвинский С.Л.). - М., 1986. - С. 155-171. Див. також: Иванов Е.П. Отечественная историография аграрного перенаселения // Вопросы Истории. - 1971. - № 12. - С. 31-42., Маслов П. Перенаселение русской деревни. Опыт морфологии. - М.-Л.: Тім. «Красный пролетарий», 1930 - 1430 с.; Тюкавкин В.Г. Аграрное перенаселение в России в эпоху империализма // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI-начало XX в.): Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Вып. 1. - Таллинн, 1986. - С.214-225; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. М.: «Памятники исторической мысли», 2001. - С. 79.
19. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - С. 182-183.
20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. - Чернигов: ТпТО ^ . Губернск. земства, 1899. - С. 271-274.
21. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. - Чернигов: ТпТО ^ . Губернск. земства, 1899. - С. 274.
22. Минц Л.Е. Проблемы баланса труда и использование трудовых ресурсов в СССР. - М.: «Статистика» 1967, - С. 195,197.
23. Миронов Б.Л. Социальная история России периода империи. XVIII - начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. - В 2 т. - СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин». - 2003. - Т.1. - С. 307-310.
24. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Выпуск I. 5 бюджетов за 1914 - 1915 сельскохозяйственный год. - Чернигов: ТпТО ^ . губернск. земства, 1916. - С. 48.
25. Там само. - С. 49.
26. Костров Н. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Выпуск I. 5 бюджетов за 1914 - 1915 сельскохозяйственный год. - Чернигов: ТпТО ^ . губернск. земства, 1916. - С. 50.
27. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. II. Кн. 2. Процесс обращения капитала. - М.: Политиздат, 1984. - IV. - С. 272. (650 с.).

28. Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям./Труды Центрального статистического управления. Т.V. Вып. 2. - М.: Типогр. М.КХ, 1923. - С. 134, 135, 138, 139.
29. Подворная опись по отдельным селениям Суражского уезда/Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. Суражский уезд. - Чернигов: Земская типография, 1883. - С. 6-7. Городницкий уезд. Подворная перепись. Предварительные замечания. - С. 85. / Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XIV. Городницкий уезд. - Одесса. - 1885. - 356 с.
30. Россия. Ее настоящее и прошедшее. - СПб.: Типограф. Акцион. Об-во «Издательское дело». Брокгауз и Ефрон, 1900. - С. 264.
31. Данилов В.П. Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах. / Исторические записки. - № 94. - М.: Наука. 1974. - С. 70.
32. Червинский П. Экономические скитания. // Отечественные записки, 1880, № 6. - С. 442.
33. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. - Т.9. Суражский уезд. - Чернигов. 1885. - С. 6.
34. Руднев Н.Ф. Промыслы крестьян в Европейской России // Сборник Саратовского земства, 1894, № 6. - С.209-210.
35. Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниговского губернатора за 1895 г. - Чернигов. Тип. губернска. правления, 1896. - С.12.
36. Кустарное дело в России (Сост. князь Голицын Ф.С.). - Том I (часть первая). Исторический ход развития кустарного дела в России. - Деятельность правительства, земств и частных лиц. - СПб.: Типогр. В.Ф. Киршбаума, 1904. - С. 6.
37. Обзор Черниговской губернии за 1882 г. - Чернигов, 1883. - С. 11.
38. ЩЦА України у м. Києві, - ф. 442, - оп. 534, - од. збер. 421, - арк. 1.
39. Кторія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. Т. 1. - К.: «Наукова думка», 1967. - С. 126.
40. Земский сборник Черниговской губернии, 1914, вып. 1, ч. 2. - С. 101,102.
41. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. XLVII. Черниговская губерния. - СПб.: Отделение типографии П.П. Сойкина, 1903. - С. 32.
42. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Т. 17. - С. 125.
43. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М.: РОССПЭН, 2004. - С.298-299.- Прилож. 1.
44. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М.: РОССПЭН, 2004. - С.300-301.- Прилож. 2.
45. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20- годы XVIII века - 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. - М.: Наука, 2006. - С. 247.
46. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20- годы XVIII века. - 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. - М.: Наука, 2006. - С. 220, 459.

В статье рассматриваются особенности баланса труда и использования трудовых ресурсов крестьянских хозяйств Черниговской губернии в 1861 - 1917 гг.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, перенаселение, хозяйство, промыслы.

Miterov O. Human resources of farms in Chernihiv guberniya (1861 - 1917).

The paper considers the peculiarities of balance between work and human resources used at farms in Chernihiv guberniya in 1861-1917.

Keywords: human resources, overpopulation, farm, trading.